

Βιβλιοστάσιον

Thekla Kuhn-Hertmann, *Θεραπεία κάτω από σκιά. Θεραπείες στις εικόνες, θεραπεία από τις εικόνες* (μτφρ. Εὐγενία Μελά), ἐκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 412.

Στὸ προλογικὸ σημείωμα τοῦ παρόντος τόμου ὁ καθ. Χρῆστος Ἀραμπατζῆς εὐχεται νὰ διευρυνθεῖ ὁ δημιουργικὸς διάλογος ἀνάμεσα στὶς θέσεις τῆς συγγραφέως καὶ στὴ σύγχρονη θεραπευτικὴ ποιμαντικὴ ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται κυρίως ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἀσκητὲς καὶ πνευματικοὺς πατέρες –θὰ προσέθετα καὶ ἀπὸ ἀρκετοὺς ἑγγαμοὺς κληρικοὺς, λαϊκοὺς πλὴν πιστοὺς ψυχοθεραπευτὲς καθὼς καὶ ἀκαδημαϊκοὺς θεολόγους. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ μας, θὰ θέλαμε νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι τὸ ἴδιο τὸ βιβλίον ποὺ γίνεται προσιτὸ στὸ ἑλληνόφωνο κοινὸ, χάρις στὸν μεταφραστικὸ κόπο τῆς κυρίας Εὐγενίας Μελά καὶ τὴν ἐκδοτικὴ καὶ αἰσθητικὴ φροντίδα τῶν ἐκδόσεων Ostrakon, προτοῦ ἀποτελέσει μίαν ἀφορμὴν γιὰ διάλογο, εἶναι ἀπὸ μόνον τοῦ ἕνα καρπὸς διαλόγου. Πρόκειται γιὰ τὸν ρωμαλεὸν διάλογο ποὺ ἄνοιξε ἡ ἴδια ἡ συγγραφέας ἀνάμεσα σὲ περιοχὲς ἢ γνωστικὰ πεδία φαινομενικὰ ἑτερόκλητα ἢ καὶ ἀσύμβατα, πράγμα ποὺ μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ ἐγείρει μεθοδολογικὰς ἐνστάσεις. Τὸ ἴδιο τὸ θέμα καὶ ἡ διάρθρωση τῆς πραγμάτευσής του ἐπιμαρτυροῦν αὐτὴν τὴν διαλεκτικὴν πολυμέρεια καὶ συνάμα τὸ εὖρος τῆς ὀπτικῆς. Καθεμία ἀπὸ τὶς δεκαπέντε ἐνότητες τοῦ βιβλίου ἀντλεῖ τὸν τίτλον τῆς ἀπὸ μίαν συγκεκριμένη

εἰκόνα, ποὺ ἀφηγεῖται εἰκαστικὰ εἴτε κομβικὰ ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν ἱερὰ ἱστορία τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, εἴτε συναξάρια ἐπώνυμων ἁγίων. Ἡ διάρθρωση αὐτὴ ὑφαίνει τὸν κατ' ἐξοχὴν θεολογικὸν καμβὰ τοῦ βιβλίου, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει ἀφ' ἑνὸς τὴν διαχρονικὴν πηγὴν τοῦ βιβλικοῦ λόγου καὶ ἀφ' ἑτέρου τὶς ἱστορικὰς κατοπινὰς πραγματώσεις τοῦ σὲ ἀνάγλυφες στάσεις ζωῆς στὰ πρόσωπα ἐκείνων τῶν πιστῶν, προφητῶν, ἀποστόλων, μαρτύρων, ποὺ ἐνσάρκωσαν στὰ μάτια τῆς κοινότητος τὸν ἐμπράγματον προορισμὸν στὸν ὁποῖον ἐκείνη τείνει.

Κάθε ἐνότητα ἢ κεφάλαιον τοῦ βιβλίου θὰ μποροῦσε νὰ διαβαστεῖ σὰν μίαν στοχαστικὴν ἐπίσκεψιν στὰ βιβλικὰ καὶ ἀγιολογικὰ τοπία μὲ πυξίδα τὴν συχνὰ κρυπτικὴν, συμβολικὴν, ἀλληγορικὴν καὶ ὑπαινικτικὴν γλῶσσαν τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας. Ὡστόσο, ἡ ἐρευνητικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ δεινότης τῆς συγγραφέως δὲν ἐξαντλεῖται ἐδῶ. Ἀντιθέτως, φαίνεται πῶς ὅλα ὅσα προηγούμενα στὴν πραγματικότητα ὑπηρετοῦν τὴν σημαντικώτερην καὶ γι' αὐτὸ πιὸ ἀπαιτητικὴν ἐκδοχὴν τοῦ νοεροῦ τῆς διαλόγου, ποὺ προσέλαβε ἀναγνώσιμην μορφήν στὸ παρὸν βιβλίον. Ἀναφερόμαστε στὸν διάλογο καὶ τὴν γέφυρα ποὺ ρίχνει ἀνάμεσα στὸ πνευματικόν, ἀξιακὸν καὶ ὑπαρξιακὸν μήνυμα τῶν εἰκόνων, καὶ στὸ διαχρονικὸν καὶ πανανθρώπινον αἷτημα γιὰ ὑγείαν καὶ ἐσωτερικὴν πληρότητα.

Ὁ κοινὸς παρονομαστὴς ὄλων τῶν διαλόγων ἢ τῆς πολλαπλῆς προσέγγισης τοῦ θέματος εἶναι ἡ ἔγνοια γιὰ τὸν

άνθρωπο. Καί αὐτὸς ὁ παρονομαστῆς εἶναι ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μας κάμπτει ἢ ἀχρηστεύει ὅποιανδήποτε ἔνσταση, ἢ ὅποια στὸ ὄνομα μιᾶς μεθοδολογικῆς ἀποκλειστικότητας καὶ ἐνὸς ἐπιστημολογικοῦ πουριτανισμοῦ ἐνδιαφέρεται μόνον νὰ κρατήσει στεγανά τὰ συμβατικά ὄρια μεταξύ τῶν ἀνθρωποκεντρικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ἴδιος παρονομαστῆς εἶναι ἐπίσης αὐτὸς ποὺ δικαίωνει τὴν πρόθεση τῆς συγγραφῆς καὶ μεταμορφώνει μία τολμηρὴ καὶ ἀπαιτητικὴ προσπάθεια σὲ κατόρθωμα δημιουργικῆς σύνθεσης.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου, ἐπιλέγουμε νὰ ἀναφερθοῦμε στὸν ὄρο σκιά ποὺ συνέχει τὴν προβληματικὴ καὶ ὅλες σχεδὸν τὶς σελίδες του. Ἡ ἐπιμονὴ αὐτῆ τῆς συγγραφῆς μοιάζει παράδοξη, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν ἡ πηγὴ τῆς ἔμπνευσῆς τῆς εἶναι οἱ ὀρθόδοξες εἰκόνες. Ἡ ἴδια γνωρίζει –καὶ τὸ δηλώνει ἐξάλλου– πὼς ἡ λειτουργικὴ τέχνη τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς πλημμυρίζει ἀπὸ φῶς καὶ πὼς αὐτὸ ποὺ καθιστᾶ τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα ὄρατὰ –καὶ θὰ προσθέταμε ὑπαρκτὰ– εἶναι ἓνα φῶς ποὺ προέρχεται ἀπὸ μέσα τους καὶ ὄχι ἀπὸ μία φυσικὴ ἢ τεχνητὴ πηγὴ, ὅπως τὸν ἥλιο ἢ μία λυχνία. Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὸ φῶς ποὺ αἰσθητοποιεῖ εἰκαστικά τὴ μετοχὴ τῶν εἰκονιζομένων προσώπων στὴ θεοποιὸ χάρη τῆς ὄντολογικῆς τους πηγῆς ἢ τὸ ἀποκατεστημένο θεανδρικό πρότυπο ποὺ καθίσταται ὄρατὸ μέσα ἀπὸ τὴ δική τους μεταμόρφωση. Γιατί λοιπὸν ἡ συγγραφῆς ἐπιμένει στὴ σκιά; Καὶ μὲ ποιὸν τρόπο ὁ ἐντοπισμός, ἢ κατάφαση καὶ ἢ ἀναμέτρησή μας μὲ τὴ σκιά ἔχει ἓνα πνευματικὸ ἀντίκρουσμα καὶ μία θεραπευτικὴ διάσταση;

Σύμφωνα μὲ τὶς θεωρητικῆς καὶ ἐμπειρικῆς σταθερῆς τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, ἡ εἰκόνα ἀποτελεῖ τὴν ἀναπάρσταση ἐνὸς κόσμου ποὺ χωρὶς νὰ ἀρνεῖται τὴν ὑλικὴ του ὑπόσταση, ἀποκαλύπτει τὴ ριζικὴ καὶ συνολικὴ

τοῦ ἀναγέννηση καὶ μεταμόρφωση στὸ φῶς τῆς χάρης· μὲ ἄλλα λόγια συνθέτει εἴτε μία παραστατικὴ μετάφραση εἴτε μία συμβολικὴ κωδικοποίησι τοῦ ἴδιου τοῦ σωστικοῦ νοήματος τοῦ λόγου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι μόνον ἢ τόσο ἓνα αἰσθητικὸ καταφύγιον τῶν ματιῶν ἢ μία πηγὴ φιλοθεάμονος τέρψεως, ὅσο ἓνας χῶρος κατ' ἐξοχὴν πνευματικός, ἓνας χῶρος δηλαδὴ ποὺ καλεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὰ ἱστορούμενα γεγονότα καὶ μεγέθη, νὰ ἀποκρυπτογραφῆσει καὶ νὰ ἀναστοχασθεῖ τὸ νόημά τους, μὲ σκοπὸ νὰ οἰκειωθεί ἐκούσια καὶ νὰ μετάσχει ἐμπειρικᾶ στὸ σωστικὸ τους ἀντίκρουσμα. Μὲ ἄλλα λόγια, νὰ σπουδάσει καὶ νὰ λουσθεῖ ὁ ἴδιος στὸ ὑπερκόσμιον φῶς ποὺ πλημμυρίζει τὶς εἰκόνες καὶ τὸ ὅποιο συμβολίζει τὴν ὁδὸ καὶ συνάμα τὸν προορισμὸ πρὸς τὴν προπρωτικὴ ἀθωότητα καὶ τὴν ἐσχατολογικὴ ὀλοκλήρωση, τὴ λαμπερὴ ἀλήθεια ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ λησμονηθεῖ ἢ νὰ κρυφθεῖ ὑπὸ τὸν μόδιον (πρβλ. *Ματθ.* 5, 15) καὶ τὴν πληρότητα τῆς ὄντως ζωῆς ποὺ νικᾷ τὸν ἔσχατο ἔχθρο.

Εἶναι ὅμως προφανές (καὶ ἄς μᾶς ξενίσει ὁ τρόπος ποὺ μᾶς τὸ θυμίζει ἢ συγγραφῆς) πὼς ἡ μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸ συμβολικὸ καὶ πραγματικὸ φῶς τῶν εἰκόνων προϋποθέτει τὴν κατάφαση καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς δικῆς του σκιάς ἢ τοῦ δικοῦ του σκότους. Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ προϋπόθεση μεταμορφώνει τὸν ἀπλὸ θεατὴ ἢ μελετητὴ τῶν εἰκόνων σὲ θεραπευόμενον ἢ θεούμενον προσκυνητὴ. Συνδυάζοντας τὶς εὐρέσεις τῆς ψυχολογίας τοῦ βάρθους μὲ τὰ αἰτήματα τῆς χριστιανικῆς πνευματικότητος, ἡ συγγραφῆς ἐντοπίζει στὴ σκιά –ποὺ ὁ ἄνθρωπος μοιάζει καταδικασμένος νὰ σέρνει ἰσοβίως– τὰ βασανιστικὰ ἠθικὰ διλήμματα, τὶς ἀνομολόγητες ἐπιθυμίες ποὺ φωλιάζουν στὴ δεξαμενὴ τοῦ

ἀσυνειδήτου καὶ τὴν ἐνοχὴν ποὺ τὸν συνθλίβει ψυχολογικὰ καὶ τὸν κρατεῖ δέσμιο καὶ ἀθεράπευτο πίσω ἀπὸ ἀμυντικὰ χαρακώματα ἀρνήσεων καὶ ἀπωθήσεων.

Θεωροῦμε ὅτι ὁ ὅρος σκιά στὴ σκέψη τῆς συγγραφῆς παραπέμπει στὴν ἀδυσώπητη συνθήκη τῆς κτιστότητας ποὺ ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ σφραγίζει τὴν ἴδια τὴν παρουσία καὶ τὴν ὑπαρξιακὴ περιπέτεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, κατεδαφίζοντας κάθε ψευδαίσθησις ἢ φαντασίωσις αὐτονομίας καὶ αὐτάρκειας, στρέφει τὸν ἄνθρωπο στὴν ὑπερβατικὴ πηγὴ τῆς ὑπαρκτικῆς του ἀρχῆς καὶ ὀλοκλήρωσις. Αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀφετηρία τῆς μετάνοιας, ποὺ ἂν καὶ μονομερῶς ἢ ἀποκλειστικὰ κατανοεῖται ὡς μεταμέλεια γιὰ τὶς ἠθικὲς παρεκτροπές, στὴν πραγματικότητα εἶναι αἰτιακὰ συνδεδεμένη ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν ταπεινὴ καὶ ὀδυνηρὴ ἐπίγνωσις τῆς ὄντολογικῆς μηδαμινότητος καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴ δοξολογικὴ ἀναγνώρισις τοῦ μοναδικοῦ Κυρίου τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου.

Μάλιστα, ὅσο πιὸ εἰλικρινῆς εἶναι ἡ κατάφασις τῆς ἐσωτερικῆς σκιάς, τόσο πιὸ γόνιμη, ἐν προκειμένῳ, θεραπευτικὴ καὶ σωτήρια εἶναι ἡ σπουδὴ τοῦ φωτός. Μὲ ὅρους εἰκονολογικοῦς αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ λάμψη τοῦ φωτός γίνεται ἀκόμη πιὸ ἐναργῆς καὶ ἀνάγλυφη ὅταν διαλέγεται μὲ τὴ σκιά ἢ σωστότερα ὅταν ἀναδύεται κλιμακωτὰ μέσα ἀπὸ ἕνα σκοτεινὸ φόντο, ὅπως συμβαίνει στὴν τεχνοτροπία τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Μὲ ὅρους πνευματικοῦς καὶ θεραπευτικοῦς, θὰ λέγαμε ὅτι ἡ κατάφασις τῆς σκιάς συμπίπτει μὲ τὴν κάθαρση τῶν ἐσωτερικῶν ματιῶν ἢ τὴν θεραπεία ἀπὸ τὴν ἐκούσια τύφλωσις, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει στὸν θεατὴ καὶ πάσχοντα νὰ μετάσχουν στὴ σωτηρία ποὺ προσφέρεται ὡς φῶς τῆς ἀλήθειας ποὺ ἐλευθερώνει καὶ τῆς ἀγάπης ποὺ

διώχνει τὸν φόβο.

Ἡ ἀσθένεια τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου καὶ τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ πολιτισμοῦ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς μία ἐκούσια τύφλωσις ποὺ παραπέμπει στὸν Οἰδίποδα. Πράγματι, ὁ τραγικὸς ἥρωας καταδίκασε τὸν ἑαυτό του στὴν τύφλωσις μετὰ ἀπὸ τὴν πατροκτονία, τὴν ἀνίερη σχέση μὲ τὴ μητέρα του καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης. Ἀναλογικὰ, ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, ἔγινε πνευματικὰ τυφλός, μέσω τῆς δολοφονίας τοῦ οὐράνιου Πατέρα, τῆς βεβήλωσης τῆς μητέρας, δηλαδὴ τῆς φύσης, καὶ τῆς ἀδυναμίας ἢ τῆς ἀπροθυμίας του νὰ ζήσει ὡς ζωντανὸ μέλος μιᾶς κοινωνίας καὶ νὰ ἐργασθεῖ γιὰ τὸ κοινὸ ἀγαθόν.

Στὴν τραγωδίᾳ ὁ πατροκτόνος, αἰμομίκτης καὶ σφετεριστὴς βασιλιάς βρῖσκει στὴν τύφλωσις ἕναν συμβολικὸ καὶ ρεαλιστικὸ τρόπο προκειμένου νὰ μὴν ἀντιμετωπίσει ἢ νὰ ἀποφύγει τὴν ἀλήθεια, δηλαδὴ τὸν σκοτεινὸ ἑαυτό καὶ τὶς ζοφερές του πράξεις. Ἀντιστοίχως, ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, ἔχοντας προβεῖ σὲ μία νοερὴ θεοκτονία καὶ ἔχοντας εἰδωλοποιήσει τὸν ἑαυτό του, ἔχοντας δηλητηριάσει τὴν κτίσις γιὰ τὸ δικό του συμφέρον καὶ ἔχοντας ἀρνηθεῖ τὴν κοινωνία μὲ τοὺς ἄλλους, βρῖσκει καταφύγιο στὴν τυφλότητα, ἢ ὅποια δὲν τοῦ ἐπιτρέπει οὔτε νὰ ἀντικρύσει τὴ δική του σκιά, οὔτε ὅμως καὶ τὸ φῶς ποὺ μπορεῖ νὰ τὴ διαλύσει.

Καθὼς διάβαζα τὸ βιβλίον ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὴ μνήμη μου τὸ ἐξῆς ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν ἡδὴ μακρινὴ δεκαετία τοῦ '80, τὸ ὁποῖο ἄκουσα ἀπὸ τὸν Κωστῆ Μοσκόφ, συνταξιῶτη τότε τοῦ Διονύση Σαββόπουλου. Στὸ ἀεροδρόμιο, ὁ τραγουδοποιὸς ρωτήθηκε ἀπὸ ἕνα δημοσιογράφον γιὰ τὸ ἄρρεσε τόσο ὁ Καραγκιόζης. Κι ἐκεῖνος τοῦ ἀποκρίθηκε: «Γιὰτὶ εἶναι διάτρητος κι ἔτσι μπορεῖ νὰ περνάει ἀπὸ μέσα του τὸ φῶς».

Ἡ ἐν πολλοῖς ἐπικρατοῦσα μέχρι σήμερα μηχανιστική δυτική ἰατρική ὥρισε τὴν ἀσθένεια ὡς μία περιστασιακὴ ἢ ἐπιμέρους δυσλειτουργία ἐνὸς ἐλαττωματικοῦ μέλους τοῦ ὀργανισμοῦ. Συνεκδοχικὰ ἄσκησε θεραπευτικὲς μεθόδους ἀποκλειστικὰ ἐστιασμένες στὸ πάσχον μέλος, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀδιαφοροῦν γιὰ τὸν ὀργανισμό στὸν ὁποῖο τὸ μέλος αὐτὸ ἀνήκει. Ἀντιθέτως, ἡ ἀσθένεια στὰ ὅρια τῆς βιβλικῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς κατοπινῆς χριστιανικῆς παράδοσης κατανοεῖται καὶ ἀντιμετωπίζεται ὡς δυσλειτουργία καὶ δυσαρμονία ὁλόκληρου τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία σχετίζεται αἰτιακὰ ἢ καὶ ταυτίζεται μετὰ τὴν ἁμαρτία, τὴ νοουμένη ὡς ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, τοὺς ἄλλους καὶ τὸν ἐντελῶς Ἄλλο ποῦ ἐκουσίως γίνεται δικός.

Ἡ θεραπευτικὴ πρόταση τῆς συγγραφέως, ποῦ ἐν προκειμένῳ ἐκφράζει καὶ τὴν ὀλιστικὴ ἀντίληψη περὶ ψυχοσωματικῆς ὑγείας τῆς Βίβλου καὶ τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, εἶναι προφανής. Ὅσο ὁ ἄνθρωπος φοβάται νὰ ἀντικρούσει τὸ δικό του σκότος, δὲν ἐπιτρέπει στὸ φῶς νὰ τὸν μεταμορφώσει· καὶ ἀντιστρόφως, ὅσο δὲν ἀρνεῖται τὸ σκοτάδι του, τόσο ἔλκει τὴν θεραπευτικὴ ἐπίσκεψη τοῦ φωτός τῆς ἐνότητας, τῆς καταλλαγῆς καὶ τῆς ἀγάπης. Διότι ἐν τέλει ἡ ρίζα κάθε ἀσθένειας καὶ ταυτόχρονα ἡ ἔσχατη ἀποτυχία καὶ ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀνικανότητά του νὰ ἀγαπήσει καὶ νὰ ἀγαπηθεῖ.

Παναγιώτης Ἄρ. Ὑφαντῆς
 Ἀναπλ. Καθηγητῆς
 Τμ. Θεολογίας Α.Π.Θ.

Carmelo Giuseppe Conticello and Vassa Conticello (ἐκδ.), *La Théologie byzantine et sa tradition (XIIIe-XIXe)*, Τόμ. 2, Corpus Christianorum, Brepols Publ., Turnhout 2002, σσ. 1029.

Αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος τόμος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ποὺ συνθέτουν αὐτὸ τὸ μνημειῶδες ἔργο ποῦ εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας τὸ 2002 ἀπὸ τοὺς Carmelo Conticello (CNRS) καὶ Vassa Conticello (EPHE). Οἱ δύο τόμοι, ποὺ ἔχουν ἤδη ἐκδοθεῖ, μελετοῦν τίς πρὸ σημαντικὲς θεολογικὲς προσωπικότητες ἀπὸ τὸν 6ο μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰῶνα, ἐνῶ ὁ τρίτος τόμος ποῦ προετοιμάζεται θὰ ἀφιερωθεῖ στὴ μὴ ἑλληνόφωνη ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ θεολογία.

Γιὰ ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα, ὅπως εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς ἐνὸς πολύμορφου πολιτισμοῦ, τὸ δογματικὸ οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖο στηρίχθηκε στὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, στὴν ἐρμηνεία τῆς Βίβλου, στὶς διάφορες χριστιανικὲς τελετές, οἱ ἐκδότες συγκέντρωσαν τοὺς καλύτερους ἐιδικούς, οἱ ὁποῖοι δημοσίευσαν τίς ἐργασίες τους σὲ πέντε διαφορετικὲς γλώσσες. Τὸ ἔργο αὐτό, τοῦ ὁποῖου ἡ πλατφόρμα ἐκκίνησης εἶναι οἱ συλλογὲς κειμένων τοῦ *Corpus Christianorum, Series Graeca*, οἱ σειρὲς *Sources chrétiennes, Patristische Texte und Studien*, καθὼς καὶ ἡ *Clavis Patrum Graecorum* τοῦ M. Geerard καὶ ἡ *Bibliotheca Basiliana Universalis* τοῦ P. Fedwick, σκοπεῖ νὰ καλύψει τόσο χωρικὰ ὅσο καὶ χρονικὰ ὁλόκληρο τὸ πεδίο τῆς βυζαντινῆς θεολογίας χωρὶς νὰ σταματήσει στὸ 1453, ἡμερομηνία τῆς πτώσης τῆς Κωνσταντινούπολης, ἡ ὁποία στὰ ἐγχειρίδια συνήθως καθορίζει συμβατικὰ τὸ τέλος τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, χωρὶς νὰ ἐξετάζει πῶς ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ θρησκεία του συνέχισαν νὰ ἐξελισσονται μέχρι σήμερα.

Ἀποδίδεται σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο ἐπίσης ἓνα ἰδιαιτερο ἐνδιαφέρον στὸν τρόπο προσέγγισης τῆς Θεολογίας, μὲσω τῶν προσωποποιήσεων ποὺ λόγῳ τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τους καὶ τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τους ἔχουν δημιουργήσει, ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ μέχρι τὸν ἅγιο Νικόδημο Ἀγιορείτη. Γιὰ κάθε θεολόγο, ἓνας διαφορετικὸς εἰδικὸς παρουσιάζει ἓνα βιογραφικὸ προφίλ, ἓναν κατάλογο ὅλων τῶν ἔργων του μὲ τὸν τόπο δημοσίευσης, τὶς ἐκδόσεις, τὶς μεταφράσεις, τὶς μελέτες καὶ τὴν κειμενικὴ παράδοση (*Textüberlieferung*), ἐφ' ὅσον ἀπαιτεῖται. Ὑπάρχει ἐπίσης μία λίστα τῶν ἀμφιλεγόμενων καὶ ἀπολεσθέντων ἔργων μὲ τὶς πηγές τῆς ἔμμεσης παράδοσης. Ἐνα τρίτο τμήμα εἶναι ἀφιερωμένο στὰ πνευματικὰ καὶ θρησκευτικὰ δόγματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις ποὺ ἀντικατοπτρίζουν τὰ γραπτὰ κείμενα. Τὸ τέταρτο μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπέρασματα, στὰ ὁποῖα συνοφίζονται οἱ θεμελιώδεις ἰδέες κάθε μελέτης. Στὴ συνέχεια παρουσιάζεται μία πλήρης βιβλιογραφία γιὰ καθένα μελετώμενο συγγραφέα, ποὺ περιλαμβάνει: 1) τὶς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του, 2) λεξικά καὶ γενικά ἔργα, 3) μονογραφίες καὶ 4) ἄρθρα καὶ διάφορες μελέτες. Τέλος, προσφέρεται μία ἐπιλογή κειμένων ἐκάστου θεολόγου, μεταφρασμένων σὲ σύγχρονες γλῶσσες, ὅπου ἐμφανίζονται τὰ δόγματα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ καθένα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά.

Στὸν δεῦτερο τόμο μελετῶνται 12 θεολόγοι καὶ ἐπιπλέον οἱ V. Conticello καὶ E. Citterio ἀσχολοῦνται μὲ τὴ *Φιλοκαλία* σὲ ὅλες τὶς ἐκδοχές της. Ὁ πρῶτος συγγραφέας ποὺ ἐξετάζεται εἶναι ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης (περ. 1275-1346). Ὁ A. Rigo (Βενετία) ἐξετάζει τὸν βίο καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ συγκεκριμένου μοναχοῦ, ὁ ὁποῖος μᾶς ὁμιλεῖ γιὰ τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ τῆς ἡσυχίας καὶ γιὰ

τὴν προσοχὴ στὴν προσευχή, καθὼς καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ὑπῆρξε ὁ πρωταγωνιστὴς ἀναγέννησης τοῦ ἐρημητισμοῦ καὶ τοῦ μοναχισμοῦ τοῦ Ἁγίου Ὅρους. Ὁ Rigo παρέχει σὲ μετάφραση ἓνα κείμενο γιὰ τὴν ἡσυχία, στὸ ὁποῖο δίδονται ὁδηγίες γιὰ τὸν ρόλο τῆς ἀναπνοῆς στὴν προσευχή.

Ὁ R. E. Sinkewicz μελετᾷ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ (1296-1357), καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς ἀρχές τῆς ἡσυχίας καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ σώματος ποὺ μπορεῖ νὰ παρουσιασθοῦν. Ὁ Παλαμᾶς ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦσε «ἄκτιστες ἐνέργειες», οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὶς δραστηριότητες καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ Θεοῦ καὶ πῶς μόνο μὲσω αὐτῶν ὁ Θεὸς εἶναι προσιτὸς στὰ πλάσματά του.

Στὰ ἰσπανικά ἔχουμε τὴ μελέτη τοῦ J. Nadal Cañellas γιὰ τὸν Γρηγόριο Ἀκίνδυνο (περ. 1300-1348), ἐπίσης ἡσυχαστὴ, ὁ ὁποῖος ἔγινε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς τοῦ Παλαμᾶ, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἀκίνδυνος ἀμφισβήτησε ἐπίσης κάποιες ἀπὸ τὶς ἀξιώσεις του γιὰ τὶς ὁποῖες τὸν ἐπικρίνουν, ὅπως π.χ., μεταξὺ ἄλλων, τὶς θεωρίες του σχετικὰ μὲ τὶς «ἄκτιστες ἐνέργειες».

Οἱ Y. Spiteris καὶ C. Conticello ἀφιερώνουν τὴ μελέτη τους στὸν Νικόλαο Καβάσιλα (1319-1397), γιὰ τὸν ὁποῖο σημειώνουν ὅτι ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς θεολόγους στὴ βυζαντινὴ Ἀνατολή καὶ ὁ ποῖ ἀναγνωρισμένος στὴ Δύση καὶ ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύει τὴν κοινὴ πνευματικὴ κληρονομιά τῶν δύο μεγάλων παραδόσεων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Καβάσιλας ἔγραψε γιὰ χριστολογικὰ καὶ τριαδολογικὰ κείμενα, γιὰ τὴ Θεοτόκο καὶ τὰ μυστήρια. Τὸ κείμενο ποὺ ἐπιλέγει ὁ Conticello γιὰ νὰ μεταφράσει εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Καβάσιλα γιὰ τὸ ὄραμα τοῦ προφήτη Ἰεζεκιήλ.

Ὁ Ν. Constat ἀσχολεῖται στὴ μελέτη του μὲ τὸν Μάρκο Εὐγενικό (περ. 1392-1445), ἴσως τὸν πιὸ σημαντικὸ θεολόγο τῆς ὕστερης Παλαιολόγειας περιόδου, μητροπολίτη Ἐφέσου, ἡσυχαστὴ μοναχό, σὲ συμφωνία μὲ τὴ μυστικὴ θεολογία τοῦ Παλαμά. Ὁ Μάρκος Εὐγενικός ἔλαβε μέρος στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ὀρθόδοξης ἀντιπροσωπείας καί, παρὰ τὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, αὐτὴ δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐξ αἰτίας τοῦ ζητήματος τοῦ Filioque. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα, ἔγραψε πραγματείες γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, γιὰ τὴν Τριαδολογία, τὴν ἐσχατολογία καὶ τὸ καθαρτήριο πῦρ. Τὸ μεταφρασμένο κείμενο ποὺ ἐπελέγη γιὰ δημοσίευση σὲ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν προσευχὴ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μελέτη κλείνει μὲ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο εἶναι τοῦ Franz Tinnefeld, ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖται μὲ τὸν Γεννάδιο Σχολάριο, ποὺ ἦταν ὁ πρῶτος πατριάρχης τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, γεγονός ποὺ σημάδεψε τὴ ζωὴ καὶ τὴ φιλοσοφία του, καθὼς τὸν ὀδήγησε νὰ προβληματισθεῖ γιὰ τὸ νόημα τῶν γεγονότων μέσα σὲ ἓνα θεϊκὸ σχέδιο καὶ προσελύσθηκε πρὸς τὸν σχολαστικισμό καὶ τὴ λατινικὴ παράδοση, μὲ τὴν ὁποία συχνὰ διαφωνοῦσε. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴν Τριαδολογία, διάβασε καὶ σχολίασε τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη καὶ ἔγραψε γιὰ χριστολογικά, ἐκκλησιολογικά καὶ ἐσχατολογικά θέματα. Ὁ Γεννάδιος πάντοτε ἔδειχνε μία σταθερὴ γνώση τόσο τῆς ἑλληνικῆς ὅσο καὶ τῆς λατινικῆς παράδοσης. Οἱ σελίδες ποὺ προσφέρει ὁ Tinnefeld γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σχολάρου σὲ γερμανικὴ μετάφραση ἀφοροῦν τὴν τετάρτη πραγματεία του γιὰ τὸν θεῖο προορισμό.

Γιὰ τὸν Ἱερεμία Β΄ Τρανό (1536-1595) –καὶ μὲ αὐτὸν εἰσερχόμαστε στὸν 16ο αἰῶνα– οἱ Hannik καὶ K.-P. Todt, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ ἀφηγοῦνται τὶς διακυμάνσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Ἱερεμία, ἐπισημαίνουν ὅτι ἀνοίξε διάλογο μὲ τοὺς προτεστάντες, διατηροῦσε ἀλληλογραφία γιὰ ὀκτὼ χρόνια μὲ τοὺς θεολόγους τοῦ Tübingen, μετέφερε τὴν ἔδρα τῆς μητρόπολης ἀπὸ τὴ Φιλὰδέλφεια στὴ Βενετία, συμμετεῖχε στὴ μεταρρύθμιση τοῦ ἡμερολογίου ποὺ εἶχε ὀρίσει ὁ Γρηγόριος XIII καὶ ἦλθε σὲ σύγκρουση μὲ τὴ Ρώμη, ἐνῶ ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Πατριαρχείου τῆς Μόσχας. Συμμετεῖχε στὶς συζητήσεις τῶν Λουθηρανῶν σχετικὰ μὲ τὶς πηγές πίστεως καὶ τὴ σημασία τῆς πίστεως καὶ τῶν ἔργων. Διασώθηκαν ἐπίσημα κείμενά του γιὰ τὴν τριαδικὴ θεολογία, γιὰ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καὶ τὴν ἐλεύθερη βούληση, γιὰ τὴν ἐκκλησία, τὰ μυστήρια καὶ τὴ Θεῖα Λειτουργία, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀξία τῆς προσευχῆς, τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τῶν εἰκόνων. Τὸ ἔγγραφο ποὺ μᾶς μεταφράζει ὁ X. Hannik ἀποτελεῖ πράξη διορισμοῦ τοῦ M. Rahoza ὡς Ἀρχιμανδρίτου τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἀναλήψεως στὸ Μίνσκ, στὴν ἔδρα τῆς μητρόπολης τοῦ Κιέβου τὸν Ἰούλιο τοῦ 1589, ὅταν ὁ Ἱερεμίας ἦταν Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Ὁ K.-P. Todt μελέτησε ἐπίσης τὸν Κύριλλο Λούκαρη (1570-1640), ὁ ὁποῖος κατέλαβε τοὺς πατριαρχικούς θρόνους τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἀνέπτυξε ἔντονο διπλωματικὸ ἔργο ἀπὸ τὴν Ὁλλανδία καὶ τὴν Ἀγγλία μέχρι τὴ Μόσχα. Ὁ Λούκαρης ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὴ Βίβλο καὶ τὴν παράδοση ὡς πηγές τῆς πίστεως. Στὴν Πάντοβα, στὸ πανεπιστήμιο τῆς ὁποίας σπούδασε, προσέγγισε τὸν λατινικὸ Χριστιανισμό, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ἐλύσθη ἀπὸ τὸν προτεσταντισμὸ καὶ

ἔγραφε σκληρῆς πραγματεῖες κατὰ τῶν Ἰησουιτῶν, καθὼς καὶ κατὰ τῶν Ἑβραίων. Μεταξὺ τῶν θεμάτων ποὺ συζητήθηκαν ἦταν οἱ πηγὲς τῆς πίστεως, ἡ Ἁγία Τριάδα, ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐλεύθερη βούληση, ἡ πίστη καὶ τὰ ἔργα, ἡ ἐκκλησιολογία, τὰ μυστήρια, ἡ ἐσχατολογία καὶ ἡ λατρεία τῶν εἰκόνων. Μερικὰ ἀπὸ τὰ κύρια ζητήματα τῆς θεολογίας τοῦ Λουκάρεως περιλαμβάνονται στὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔγραψε στὸν Ἀρχιεπίσκοπο Marco Antonio de Dominis στὶς 6 Σεπτεμβρίου 1618, τῆς ὁποίας τὴ μετάφραση στὰ γερμανικὰ μᾶς προσφέρει ὁ K.-P. Todt.

Ὁ K.-P. Todt ἀσχολεῖται ἐπίσης μὲ τὸν Δοσίθεο Β΄ Ἱεροσολύμων (1641-1707), τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ὡς τὸν σημαντικώτερο ὀρθόδοξο Πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Ὁ Δοσίθεος ἀποκατέστησε τὴν ἐκκλησία τῆς Γεννήσεως τῆς Βηθλεὲμ τὸ 1672. Ὑποστηρίζει τὴν καλβινιστικὴ θεωρία τῆς προέλευσης, ἀλλὰ προσθέτει ὅτι ὁ Θεὸς θέλει νὰ σώσει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἐδωσε μεγάλη σημασία στὸν ρόλο τοῦ ἐπισκόπου στὴν Ἐκκλησία. Ἐγραψε γιὰ τὰ Μυστήρια καὶ ἦταν ὑποστηρικτὴς τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων. Ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ δόγμα γιὰ τὴν ἐλεύθερη βούληση τοῦ Ἰσπανοῦ Ἰησοῦίτη Luis de Malina. Δημοσίευσε μεταξὺ ἄλλων τὰ ἔργα τῶν Νεκταρίου Θεσσαλονίκης, Συμεῶν Θεσσαλονίκης, Μαξίμου Πελοποννησίου καὶ Μελετίου Συρίγου. Ἐπίσης μᾶς ἔχει ἀφήσει πολλὰ ἐπιστολὰς, κηρύγματα καὶ ἔγγραφα. Ἀπὸ τὸ ἔργο του μᾶς προσφέρεται μετάφραση στὰ γερμανικὰ τοῦ ἄρθρου 18 τῆς *Confessio Fidei*, στὶς ἐκδόσεις τοῦ 1672 καὶ τοῦ 1690.

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ D. Stiernon μελέτησε τὴν προσωπικότητα τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως (18ος αἰώνας), ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν ἀκούραστος ταξιδιώτης, ἦταν ἐπίσης παραγωγικὸς συγγραφέας ποὺ ἀσχολήθηκε εἰς βάρ-

θος μὲ σχεδὸν ὅλα τὰ καίρια θεολογικὰ θέματα καὶ γνώριζε καλὰ τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων, καθὼς καὶ τοὺς δυτικὸς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ. Προσπάθησε νὰ συμβιβάσει τὴ χριστιανικὴ πίστη μὲ τὶς θετικὰς ἐπιστῆμες.

Ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τοῦ V. Makrides γιὰ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη (1731-1800), ποὺ σπούδασε στὴν Πάδοβα καὶ τὴ Μπολόνια καὶ ἀπέκτησε σταθερὴ γνώση τῆς φυσικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ρητορικῆς. Μᾶς ἔχει κληροδοτήσει συγγράμματα γιὰ τὴ φυσικὴ καὶ τὰ μαθηματικά, τὴ θεολογία, ἐκδόσεις τῶν Πατέρων, ἐπιστολὰς καὶ ὁμιλίες. Ὁ Makrides δηλώνει ὅτι ἡ ποικιλομορφία τῶν ἔργων του προέρχεται πάντοτε ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιθυμία: τὴν πνευματικὴ, θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀναβίωση τῶν Ὀρθοδόξων λαῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ τοῦ ρωσικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀνησυχούσε γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως ἔναντι τοῦ προτεσταντισμοῦ. Ὁ V. Conticello μᾶς προσφέρει μίαν ἐπιλογὴ ἀπὸ κείμενα ἀπὸ τὰ ἔνδεκα ἔργα τοῦ συγγραφέα.

Τέλος, ἡ συνεισφορὰ τοῦ E. Citterio ἀφορᾷ τὸν Νικόδημο Ἁγιορείτη (1749-1809). Ὁ συγγραφέας ἀναλύει τὴν πολὺπλευρὴ προσωπικότητα τοῦ Νικοδήμου καὶ τὴ μεγάλη λογοτεχνικὴ του παραγωγὴ, τοποθετώντας τὴν προσωπικότητά του στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο καὶ ἐπισημαίνοντας τὶς συνεισφορὰς του ὡς διδασκάλου τῆς πνευματικῆς ζωῆς, σὲ μίαν ἐποχὴ ἀναβίωσης τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκητικῆς πρακτικῆς.

Ἡ συλλογὴ τῶν βυζαντινῶν θεολόγων ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὸν 19ο αἰῶνα εἶναι ἔργο ἀνεκτίμητης ἀξίας, τὸ ὁποῖο συγκεντρώνει ἕναν ἀνυπολόγιστο πλοῦτο δεδομένων, στὸν ὁποῖο δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ ἀποκτήσει κάποιος πρόσβαση. Ἐχει τὸ μέγα πλεονέκτημα

τῆς διάθεσης σὲ ὅλους τοῦ μεγάλου πλούτου τῆς βυζαντινῆς θεολογίας (ὁ ὁποῖος ἐν πολλοῖς εἶναι ἄγνωστος στὴ Δύση) καὶ προορίζεται νὰ γίνῃ κλασικὸ ἔργο ἀναφορᾶς τῆς βυζαντινῆς θεολογίας. Ἀνοίγει μονοπάτια γιὰ τὴ μελέτη διαφόρων θεμάτων τῆς θεολογίας τοῦ Βυζαντίου, ἄγνωστων ὡς τώρα. Ἐντὸς τῶν ἐπόμενων ἐτῶν ἀναμένεται μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ ἔκδοσις τοῦ τρίτου τόμου, ὁ ὁποῖος θὰ καλύπτει εἰδικὰ θέματα τῆς μὴ ἐλληνοφώνης ὀρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ θεολογίας.

Σπύρος Π. Παναγόπουλος

Γεωργίου Ἰω. Ἀνδρουτσόπουλου, *Ὁψεις ἐνοριακῆς διοικητικῆς ὁργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῶν Πατρῶν κατὰ τὸν 19ο καὶ τὸν 20ῦ αἰῶνα (1830-1930) (μὲ βάση ἀνέκδοτες ἀρχειακές πηγές), ἐκδ. Πελοπόννησος, Πάτρα 2017, σσ. 308.*

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 2016 ἡ Ἐταιρεία Ἐκκλησιαστικοῦ & Κανονικοῦ Δικαίου συνδιοργάνωσε μαζὶ μὲ τὴν Ὁρθόδοξο Ἀκαδημία Κρήτης στὶς ἐγκαταστάσεις τῆς τελευταίας στὸ Κολουμβάρι Χανίων συνέδριο μὲ θέμα: «Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια». Οἱ λατρευτικὲς εὐκαιρίες τοῦ συνεδρίου ἔλαβαν χώρα στὴν ἱ. Μονὴ Παναγίας Ὁδηγητρίας Γωνιάς, ἡ ὁποία σεμνύνεται καὶ τὸ διακηρύττει, διότι ἐκεῖ ἐκάρη μοναχός, χειροτονήθηκε διάκονος καὶ διετέλεσε ἡγούμενος ὁ ἀπὸ Πατρῶν καὶ Ἡλιδος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μισαήλ Ἀποστολίδης, μέγας διδάσκαλος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, διατελέσας ἀρχιγραμματέας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ σπουδαῖος αὐτὸς πρωθυεράρχης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τέλεσε τὰ ἐγκαίνια τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ τῶν Ἀθηνῶν, ἐνῶ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνέγερση

μνημείου γιὰ τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο Ε'. Σήμερα ὅμως, περιδιαβαίνοντας κάποιους τοὺς δρόμους τῆς περιωνύμου πόλεως τῶν Πατρῶν, δὲν συναντᾶ καμία ἀναφορὰ στὴν ἐξέχουσα αὐτὴ προσωπικότητα ποὺ λάμπρυνε τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο γιὰ δέκα σχεδὸν ἔτη. Ἡ εἰσαγωγικὴ αὐτὴ ἐπισήμανση καταδεικνύει γιὰτί ἐργασίες ὅπως ἡ ἐν λόγω μονογραφία συνιστοῦν ἀναγκαῖότητα γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ δὴ γιὰ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία τῶν Πατρῶν.

Ὅπως εὐστοχα ἐπισημαίνει στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πατρῶν κ. Χρυσόστομος (σ. 7-8), ὁ σ., Λέκτορας τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, «Μὲ τὴν ἐρευνά του αὐτὴ φωτίζει πτυχὲς ἄγνωστες τῆς πνευματικῆς πορείας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἐνοριακὴ καὶ διοικητικὴ ὁργάνωσις τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας σὲ χρόνια δύσκολα καὶ δημιουργεῖ μία πνευματικὴ γέφυρα μεταξὺ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, ἡ ὁποία ἐνισχύει καὶ τὴ μελλοντικὴ πνευματικὴ πορεία τῆς πόλεώς μας».

Ἡ ἐνορία ἀποτελεῖ τὴ μικρότερη διοικητικὴ τοπικὴ μονάδα ὁργανώσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἐμφανίζεται τὸν 3ο μ.Χ. αἰῶνα ὡς ἀπόρροια τῆς ἀναγκαστικῆς ἀναδιάρθρωσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὁργανισμοῦ καὶ ἰδίως τῆς μετεξελίξεως τῶν εὐχαριστιακῶν συνάξεων ἀπὸ ἐπισκοποκεντρικὲς σὲ πρεσβυτεροκεντρικὲς. Εἶναι ἡ περιφέρεια ἐνὸς ἐκάστου ἐνοριακοῦ Ναοῦ, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τοὺς ἐνοριῖτες, δηλαδὴ τοὺς χριστιανοὺς οἱ ὁποῖοι κατοικοῦν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς, καὶ συνιστᾶ τὸ κύτταρο τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δομεῖται, ὁργανώνεται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ.

Μὲ τὸν Νόμο «περὶ συστάσεως τῶν

Δήμων» τῆς 27ης Δεκεμβρίου 1833, ἡ διοίκηση ὄλων τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν καταστημάτων ἀνετέθη στοὺς Δήμους, προεβλέφθη δὲ σχετικῶς ὁ διορισμὸς ἐκκλησιαστικῶν συμβουλίων, τὰ ὁποῖα θὰ ἀπετελοῦντο ἀπὸ τὸν δήμαρχο, τὸν ἐφημέριο καὶ δύο ἕως τέσσερις δημότες, ποὺ θὰ ἐδιωρίζοντο ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο. Εἶναι προφανές, ὡς ἐκ τῆς συνθέσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν συμβουλίων, ὅτι ἡ διοίκηση τῶν ἐνοριακῶν ναῶν ἀνατίθεται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, ὡς μὴ ὀφείλε, στὴν πολιτεία καὶ δὴ στὴν ἐκάστοτε δημοτικὴ ἀρχή, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία μένει στὸ περιθώριο, οὐσιαστικῶς ἄνευ λόγου καὶ γνώμης.

Ὡστόσο, ἡ νομοθετικὴ αὐτὴ ἐπιλογή, ἂν καὶ ὄχι ἀποδεκτὴ, τυγχάνει εὐεξήγητη, ἐὰν τὴν ἐντάξει κάποιος στὸ πλαίσιο τοῦ κρατικῶν παρεμβατισμοῦ ποὺ διείπε τὴ διαχείριση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἀφ' ἰδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Μάλιστα θὰ ἔλεγε κάποιος ὅτι ἀποτελεῖ συνέχεια μιᾶς «ἀντιλήψεως κρατικῶν ὀλοκληρωτισμοῦ» ἀπὸ τὴν ὁποία διακατεῖχοντο, «ἐνίοτε ἀνεπίγνωστα», οἱ πολιτικοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ἔθνους ἤδη κατὰ τοὺς πρώτους ἐπαναστατικοὺς χρόνους καὶ ἀποτυπώνεται εὐγλωττα στὴν παραδοχὴ ὅτι «καὶ ἡ Μητρόπολις [ἤτοι ἡ Ἐκκλησία συνολικῶς] εἶναι κτῆμα τῆς Διοικήσεως...».

Ἄς μὴ λησμονεῖται ὅτι στὶς 23 Ἰουλίου 1833 εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Βασιλικῶν Διατάγματος ποὺ εἶχε τὴν ἐπικεφαλίδα: «*Διακήρυξις περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας*». Τὸ Διάταγμα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο Καταστατικὸ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Σύμφωνα μὲ τὴν πρόβλεψη τοῦ πρώτου ἀρθροῦ, ἡ κατὰ τὴν περιέργη ὀνομασία τῆς Διακήρυξης «*Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Αποστολικὴ Ἐκκλησία τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*» κατέστη

«*αὐτοκέφαλος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ πάσης ἄλλης ἐξουσίας, φυλαττομένης ἀπαραχαράκτου τῆς δογματικῆς ἐνότητος, κατὰ τὰ παρὰ πασῶν τῶν Ὁρθοδόξων Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν ἀνέκαθεν πρεσβευόμενα*». Ἡ ἀνεξαρτησία ὁμως «*ἀπὸ πάσης ἄλλης ἐξουσίας*» ἀφοροῦσε μόνον ἐξουσίες ἐκκλησιαστικῆς καὶ δὴ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, διότι ἔναντι τῆς Πολιτείας κάθε ἄλλο παρὰ ἀνεξάρτητη ἦταν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Παράλληλα, σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο ἄρθρο, ἀρχηγὸς τῆς «*κατὰ τὸ διοικητικὸν μέρος*» εἶχε τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος, ὡς μὴ λησμονεῖται, ἦταν ρωμαιοκαθολικός. Εἶναι ἀκόμη χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ κείμενο τῆς Διακήρυξης ὑπῆρχε συστηματικὴ ἀποφυγὴ τῆς μνείας τῶν Ἱερῶν Κανόνων.

Συνολικὰ ὑπῆρχαν 25 ἄρθρα «*ποὺ τὸ καθένα ἀπὸ αὐτά*», ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Ch. Frazee, «*ὑποδούλωνε ὄλο καὶ πιὸ πολὺ τὴν Ἐκκλησία στὴν Πολιτεία*. Ἄν ὑπῆρξε ποτὲ μία Ἐκκλησία χωρὶς κανένα κύρος καὶ σὲ πλήρη ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Πολιτεία, αὐτὸ ἔγινε στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος μὲ τὸ καταστατικὸ τοῦ Μάουρερ». Ὁ Philip Sherrard συμπλήρωσε δὲ ὅτι «*Ἡ Ἑλληνικὴ μορφή τοῦ Ἑραστανισμοῦ –δηλαδὴ τοῦ δόγματος τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἐκκλησίας στὸ Κράτος– ποὺ θεμελιώθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Συμφωνία τοῦ 1833, ἔκανε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο: ὑποβίβασε τὴν Ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα σ' ἐξάρτημα τῆς πολιτείας καὶ τοὺς ἀξιωματούχους τῆς σὲ κάτι λίγο παραπάνω ἀπὸ ὑπαλληλίσκους τῆς κυβερνητικῆς γραφειοκρατίας*». Κύριο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ «*Αὐτοκεφάλου*» ἀποτελοῦσε ἡ εξασφάλιση ἑνὸς πολιτικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ ἐλέγχου πάνω στὸν μηχανισμό τῆς Ἐκκλησίας.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, καὶ συγκεκριμένα στὶς 29 Ἰουνίου 1850, ἐξεδόθη

ὁ Πατριαρχικὸς καὶ Συνοδικὸς Τόμος, μὲ τὸν ὁποῖον ἀνακηρύχθηκε –καὶ ὄχι ἀναγνωρίσθηκε– τὸ πρῶτο Αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Σύμφωνα μὲ τὴν πρόβλεψη τοῦ Τόμου, ἡ τελευταία «θέλει διοικεῖται κατὰ τοὺς θεῖους καὶ ἱεροὺς κανόνας ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπὸ πάσης κοσμικῆς ἐπεμβάσεως». Δύο μόλις χρόνια ἀργότερα, τὸ 1852, ἡ Πολιτεία μονομερῶς καὶ «ἀγαλλομένῳ ποδί» θὰ σπεύσει, ψηφίζοντας τοὺς νόμους Σ' καὶ ΣΑ'/1852, νὰ ἀνατρέψει τὴν πρόνοια τοῦ Τόμου τοῦ 1850, ὀδηγώντας στὴν ποδηγέτηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ὑποδούλωσή της, ἂν καὶ σὲ πιὸ ἐκλεπτυσμένη μορφή, στὰ ἐκάστοτε κελεύσματα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις της, δημοκρατικὲς καὶ μὴ, ἕως καὶ σήμερα.

Τούτων δοθέντων δὲν προκαλεῖ ἔκπληξη τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐκ τοῦ νόμου ὑπαγωγή τῶν ἐνοριακῶν καταστημάτων στὴν ἐποπτεία τῶν δήμων ὑπῆρξε συχνὰ πρόξενος περιπλοκῶν καὶ ἄλλων δυσλειτουργιῶν. Εἰδικώτερα, δὲν ἦταν σπάνι τὸ φαινόμενο κάποιοι Δήμαρχοι νὰ ἐπεμβαίνουν στὸν διορισμὸ τῶν ἐφημερίων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε σφετερισμὸ τοῦ σχετικοῦ δικαιώματος ποὺ ἀνήκε ἀποκλειστικῶς στὸν οἰκεῖο Ἐπίσκοπο.

Τομὴ γιὰ τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν Ἐνοριῶν καὶ τῶν ἐνοριακῶν Ναῶν ἐπέφερε ὁ Ν. 3596/1910 «Περὶ ἐνοριακῶν ναῶν καὶ τῆς περιουσίας αὐτῶν, περὶ προσόντων ἐφημερίων καὶ μισθοδοσίας αὐτῶν», ὁ πρῶτος νόμος ποὺ ρύθμισε συστηματικὰ καὶ ἐπακριβῶς τὰ θέματα τῶν ἐνοριακῶν ναῶν στὸ νεώτερο ἑλληνικὸ κράτος, ἔργο τοῦ Ἀθ. Εὐταξία. Μὲ τὸν νόμο αὐτό, «ἐπὶ τὸ ἀποκεντρικώτερον ρυθμίσαντα τὰ τῆς περιουσίας τῶν Ναῶν καὶ τῆς διαχειρίσεως αὐτῶν», οἱ Ναοί, ὡς ἴδια πλέον νομικὰ πρόσωπα, ἔπαυσαν νὰ

ὑπάγονται στὴ διοίκηση τῶν δήμων καὶ ἡ διαχείριση τῆς περιουσίας τους ρυθμίζεται μὲ αὐτοδύναμο τρόπο.

Ριζικὴ ὥστόσο μεταβολὴ στὴ διοίκηση τῶν ἐνοριακῶν ναῶν ἐπέφερε τὸ περὶ ἐνοριῶν καὶ ἐφημεριακοῦ κλήρου νομοθετικὸ διάταγμα τῆς 17ης Δεκεμβρίου 1923. Σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις αὐτοῦ ἐνοριακοὶ ναοὶ εἶναι «οἱ ἔχοντες ἐνορίαν» καὶ ἀποτελοῦν νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Ἐπίσης, προβλέφθηκε ὅτι ὁ ἐνοριακὸς Ναὸς διοικεῖται ἀπὸ τὴν ἐνοριακὴ Ἐπιτροπεία ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν ἐφημέριο καὶ δύο ἕως τέσσερα λαϊκὰ μέλη, ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν τῆς Ἐνορίας, ποὺ ἐκλέγονται σὲ μυστικὴ ψηφοφορία μὲ ψηφοδέλτια ἀπὸ τοὺς ἐνοριῖτες ποὺ ἔχουν δικαίωμα ψήφου.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω συναγεται ὅτι: α) σὲ ὅλες τὶς χρονικὲς περιόδους καὶ ὑπὸ ὁποιοδήποτε νομοθετικὸ καθεστῶς ἀνεγνωρίσθη, μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο, ἡ αὐτόνομη νομικὴ προσωπικότητα τῆς Ἐνορίας καὶ τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ καὶ β) ἀνεγνωρίσθη νομοθετικῶς τὸ δικαίωμα τῶν ἐνοριῶν νὰ ἔχουν δική τους περιουσία καὶ κατὰ κανόνα ἐμπράγματο δικαίωμα κυριότητος ἐπὶ τοῦ Ἐνοριακοῦ Ναοῦ, διότι χωρὶς αὐτὸν οὐσιαστικὰ δὲν ὑφίσταται Ἐνορία.

Συχνὰ ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες ἐνστάσεις ἢ ἔστω ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν λαϊκῶν, καὶ δὴ αἰρετῶν στὴ διοίκηση τῆς ἐνορίας καὶ κατ' ἐπέκταση στὴ διαχείριση τῆς ἐνοριακῆς περιουσίας. Αὐτὲς ἐντοπίζονται κυρίως στὸν ρύθμιση κομματικοποίησεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου καὶ παρεισφύσεως στὸν ἐνοριακὸ ὄργανισμὸ ἐκκλησιαστικῶς «ἀνεργῶν» ἢ ἀκόμη καὶ ἀδιάφορων ἐνοριτῶν, οἱ ὁποῖοι μᾶλλον θὰ δυσχεραίνουν παρὰ θὰ συμβάλλουν στὴν «εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν» διεκπεραίωση τοῦ ἐνοριακοῦ ἔργου.

Οἱ φόβοι αὐτοὶ μποροῦν νὰ ὑπερβληθοῦν μὲ τὴν πρόβλεψη ἀσφαλιστικῶν δικλείδων τόσο ὡς πρὸς τὰ κριτήρια ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ διαδικασία ἐπιλογῆς. Μία ἐνδιαφέρουσα λύση, τὴν ὁποία προτάσσει ὁ σ., θὰ μποροῦσε μεταξὺ ἄλλων νὰ εἶναι ἡ ἐπαναφορὰ τῆς ἐνοριακῆς εἰσφορᾶς ποὺ ἴσχυε στὴ νομοθεσία τοῦ 1910 καὶ τοῦ 1923 ὡς προϋπόθεση ἐγγραφῆς στὸν ἐνοριακὸ κατάλογο. Αὐτόνητο εἶναι ὅτι κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ τελευταίου θὰ πρέπει νὰ ἔχει λόγο ὁ ἐπιχώριος Μητροπολίτης, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία καὶ τὸ κανονικὸ δίκαιο, εἶναι ὁ θεματοφύλακας τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ἡ διαχείριση τῆς ὁποίας συνέχεται ἀναγκαιῶς μὲ τὴ διοίκηση τῆς ἐνορίας. Μάλιστα, ἡ ἐπανεισαγωγὴ τῶν αἰρετῶν λαϊκῶν στὴν ἐνοριακὴ διοίκηση, ὡς ἡ ὀρθοδοξότερη καὶ κανονικώτερη δυνατὴ λύση, εὐκταίῳ θὰ ἦταν νὰ ὑλοποιηθεῖ μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ πρωτοβουλία τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς ἔτσι θὰ ἐπιτύχει τὴ συσπείρωση καὶ κινητοποίηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος. Μόνον ἔτσι θὰ ἀνατραπεῖ τὸ ὀξύμωρο ἡ νομοθεσία τοῦ 1910 καὶ τοῦ 1923 νὰ παρίσταται, ἂν καὶ φέρει τὸ βάρος μιᾶς ἐκατονταετίας, περισσότερο φιλελεύθερη καὶ περισσότερο σύγχρονη ἀπὸ τὴ σημερινή. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ σ., τὴ συμμετοχὴ τῶν αἰρετῶν λαϊκῶν μελῶν στὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας ἀρχικῶς περιώρισε καὶ τελικῶς κατήργησε ἡ δικτατορία Μεταξᾶ, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1940 ὅλα τὰ λαϊκὰ μέλη διορίζονται πλέον ἀπὸ τὸ Μητροπολιτικὸ Συμβούλιο μὲ πρόταση τοῦ Μητροπολίτη, σύστημα τὸ ὁποῖο υἱοθετήθηκε περιέργως καὶ κατὰ τὴ Μεταπολίτευση.

Συγκεφαλαιώνοντας, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος μονογραφία, παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητη πρωτοτυπία της, δὲν συνιστᾶ μία αὐστηρὰ

ἐπιστημονικὴ ἐργασία. Τὸ ἀποδεικνύει ὁ τρόπος γραφῆς, ἡ προσέγγιση καὶ ἡ παρουσίαση τοῦ ὕλικου καὶ κυρίως ἡ δεδομένη ἀγάπη τοῦ σ. γιὰ τὸν τόπο του καὶ τὴν Ἐκκλησία. Ὁ ἀναγνώστης ὀφείλει νὰ σταθεῖ ἀπέναντί του μὲ σεβασμὸ καὶ ὀλοθερμες εὐχαριστίες γιὰ τὸν κόπο του, τὸ ἦθος του, τὴν ἐπιστημονικὴ του κατάρτιση καὶ κυρίως γιὰ τὴ διαρκῆ ἀνησυχία του, ποὺ μετουσιώνεται σὲ δημιουργικὴ πορεία πρὸς ὠφέλεια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος καὶ δὴ αὐτοῦ τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς γενέτειράς του. Τούτων δοθέντων, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπισημάνει κανεὶς πῶς στὸ πρόσωπο τοῦ σ. καὶ στὰ ἔργα τῶν χειρῶν του βρίσκει διαρκῆ ἐφαρμογὴ ὁ παρακλητικὸς παύλειος λόγος: «εἰ ζῶμεν Πνεύματι, πνεύματι καὶ στοιχῶμεν» (Γαλ., 5, 25).

Γεώργιος Κ. Ἰατροῦ
Διδάκτωρ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου
Νομικῆς Σχολῆς Ε.Κ.Π.Α.-Δικηγόρος